

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 16 (1992)

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990)

Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1056](https://doi.org/10.12681/dchae.1056)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1992). Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 16, 39-46. <https://doi.org/10.12681/dchae.1056>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
André Grabar (1896-1990) • Σελ. 39-46

ΑΘΗΝΑ 1992

ΦΛΙΟΥΣ. ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΡΑΧΙΩΤΙΣΣΑ*

^ε Η Παναγία ή Ραχιώτισσα βρίσκεται πάνω στην ακρόπολη του αρχαίου Φλιούντος, βορειοδυτικά της σημερινής Νεμέας. Ο χαμηλός λόφος που υψώνεται βορείως του σημερινού επαρχιακού δρόμου δεσπόζει στην μικρή πεδιάδα που αποτελούσε στην αρχαιότητα το κεντρικό τμήμα της Φλειασίας¹ και διασώζει έρειπια και εγκατάσπαρτα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε μεγάλο αριθμό. Πιστεύεται² ότι τά λείψανα που σώζονται σε άμεση προσέγγιση με την Ραχιώτισσα ανήκουν στον ναό του Ἄσκληπιου. Τό ίδιο τό μνημείο είχε κτισθεί σε μεγάλο βαθμό από αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση (Εικ. 1).

Η μοναδική μνεία της Παναγίας της Ραχιώτισσας οφείλεται στον Δημ. Πάλλα³, ο οποίος πρό τριάντα έτων αναφέρθηκε στο δυτικής τεχνοτροπίας δυτικό θύρωμα του ναού και τό συσχέτισε με ρωμανικά πρότυπα. Η λανθασμένη όμως πληροφορία ότι τό μνημείο είναι «ανακατασκευασμένο εξ όλοκλήρου» υποβάθμισε τό επιστημονικό του ενδιαφέρον και αποθάρρυνε την επανεξέτασή του.

Η Παναγία ήταν σχετικά μικρός δικιόνιος σταυροειδής έγγεγραμμένος ναός, ο οποίος, αφού έρειπώθηκε (άγνωστο πότε), ξανακτίστηκε με μορφή μονοώρου ξυλοστέγου βασιλικής (Εικ. 2) με δικλινή την στέγη. Έπανελλημμένα άσβεστώματα ένοποίησαν έσωτερικά και έξωτερικά τίς επιφάνειες της εκκλησίας, εύκολα όμως κανείς διακρίνει τά παλαιά τμήματα, μεγάλο μέρος των έξωτερικών τοίχων, σχεδόν όλόκληρη την κόγχη του Ἱεροῦ και τούς δύο πεσσούς του. Αυτά μάς οδηγούν σε ίκανοποιητική αναπαράσταση του μνημείου.

Έξωτερικά ή Ραχιώτισσα έχει διαστάσεις 7,43×11,50 μ. και χάραξη των γωνιών κανονική. Ο τοίχος που χώριζε τον νάρθηκα από τον κυρίως ναό έχει κατεδαφισθεί, διασώζονται όμως άφ' ενός τμήματά του υπό μορφήν παραστάδων στους δύο πλευρικούς τοίχους και άφ' έτέρου τό κατώφλι της κεντρικής εισόδου στον κυρίως ναό, ανοίγματος 1,10 μ. στην αρχική του θέση. Οί κατακόρυφοι άρμοί που διακρίνονται έξωτερικά στους πλαγίους τοίχους μαρτυρούν διαφορά οϊκοδομικής φάσεως μεταξύ του νάρθηκος και του ναού, ή άπόλυτη όμοιότης της τοιχοδομίας όμως πιστοποιεί ότι μεταξύ των δύο δέν υπάρχει σημαντική χρονική απόσταση (Εικ. 3).

Ο κυρίως ναός έχει έσωτερικώς πλάτος 6 μ. περίπου και μήκος 5/4,80 μ. περίπου. Έχει μιά άπ' εύθείας είσοδο από την νοτία πλευρά της εκκλησίας και όριοθετείται προς τά ανατολικά από τούς δύο τετραγώνους περίπου σε κάτοψη πεσσούς του Ἱεροῦ, που σώζονται σε ύψος 2,70 μ. από τό δάπεδο⁴. Ένα νεωτερικό ξύλινο, άτεχνο τέμπλο υψώνεται στην θέση αυτή⁵. Η πρόθεση και τό διακονικό στεγάζονταν με ένιαίες καμάρες που έφθαναν έως τον ανατολικό τοίχο και των όπιών οί γένεσεις είναι ακόμα εμφανείς. Τά τόξα που γεφυρώνουν τούς πεσσούς του Ἱεροῦ με τον ανατολικό τοίχο διατηρούνται σε άρίστη κατάσταση, κατασκευασμένα από λαξευτό πωρόλιθο και με τά έσωρράχιά τους σε ύψος 2,27 μ. από τό δάπεδο του Ἱεροῦ.

Οί κόγχες προθέσεως και διακονικού ανοίγονται στό πάχος του τοίχου, ενώ ή κεντρική προβάλλει έξωτερικά ήμιεξάγωνη από τον ανατολικό τοίχο. Τό τεταρτοσφαίριο της κεντρικής κόγχης έχει καταστραφεί, πλην όμως διακρίνεται (κάπως άσαφώς) ή γένεσή του σε ύψος 3,11 μ. περίπου από τό δάπεδο. Η Ἁγία Τράπεζα είναι κατασκευασμένη από παλιά μάρμαρα, κίονα διαμέτρου 53,5 εκ. και πλάκα διαστάσεων 90×80 εκ. Στόν βόρειο τοίχο της προθέσεως ανοίγεται θυρίδα. Μιά κατακόρυφη βαθιά πατούρα στον βόρειο πεσσό μαρτυρεί την θέση ενός θωρακίου του αρχικού (;) τέμπλου της εκκλησίας.

* Ευχαριστώ και από την θέση αυτή τον συνάδελφο Σταύρο Μαμολούκο, ο οποίος με βοήθησε στην σχεδιαστική τεκμηρίωση του μνημείου, τον Ιούλιο του 1984.

1. E. Meyer, Phleious, RE XX 1, 1941, στ. 269-290. Ν. Φαράκλας, Ἐρχαίες ελληνικές πόλεις, 11, Ἄθηναι 1972, σ. 11, Ἐπίμετρο. Ν. Παπαχατζής, Πausanίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, Ἄθηναι 1976, σ. 114-119.

2. Παπαχατζής, δ.π., σ. 118, σημ. 8.

3. Δημ. Πάλλας, Ἐνάγλυφος στήλη του Βυζαντινού Μουσείου Ἄθηνων, ΑΕ 1953-54, Γ', σ. 296, σημ. 3, εικ. 28.

4. Την προς τά πάνω συνέχισή τους πιστοποιεί λίθος που προεξέχει από τον ανατολικό τοίχο.

5. Ξύλινη επίσης είναι ή νεωτερική όροφή που άποκρύπτει σήμερα την κατασκευή της στέγης. Τό βυζαντινό δάπεδο έχει εξ όλοκλήρου καταστραφεί και ήταν, πιθανότατα, σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη από εκείνην του σημερινού. Τό πολύ μικρό ύψος της δυτικής εισόδου ένισχύει την υπόθεση αυτή, τουλάχιστον όσον άφορά τον νάρθηκα.

Ἄλλά τό ἐνδιαφέρον τῆς Ραχιώτισσας βρίσκεται κυρίως στήν κατασκευή καί τήν μορφή της. Ὅσο τουλάχιστον διακρίνεται ἀπό τό ἀρχικό κτίριο εἶχε γίνει ἀπό ὀγκῶδεις λιθοπλίνθους, ἄριστα λαξευμένες καί προερχόμενες ἀπό ἀρχαία μνημεῖα τοῦ Φλιοῦντος. Στήν δυτική καί στήν νοτία εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας (πού σώζονται ἄθικτες) (Εἰκ. 4α καί 6) τά ἀνώφλια εἶναι ὀγκωδέστατα καί στίς γωνίες ἔχουν τοποθετηθεῖ πελώριοι γωνιόλιθοι. Σέ μεγάλο ἀριθμό ὀγκῶδεις λίθοι πού προέρχονται ἀπό τήν ἐκκλησία κείτονται γύρω της· εἶναι φανερό ὅτι οἱ χωρικοί ὅταν ξανάκτισαν τά πάνω μέρη τῶν τοίχων δέν μπόρεσαν νά τοῦς ξανατοποθετήσουν μή ἔχοντας τίς κατάλληλες ἀνυψωτικές μηχανές (Εἰκ. 5).

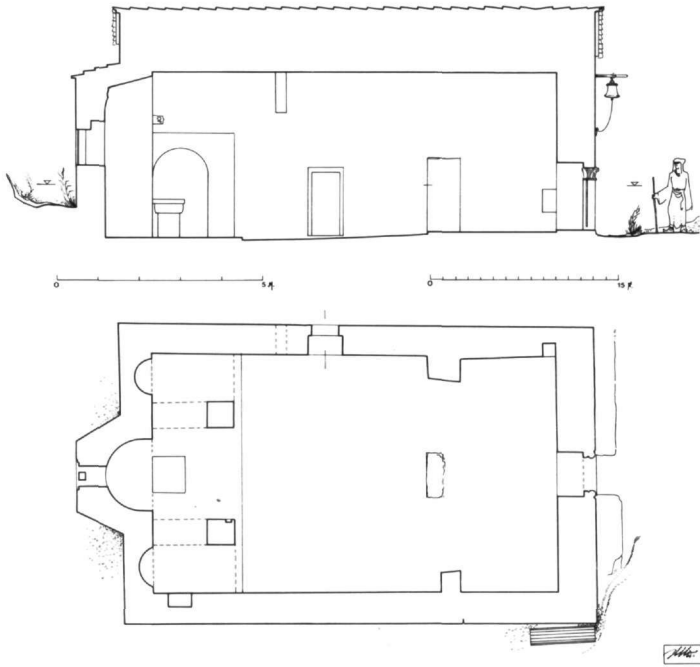
Τό θύρωμα στήν ὄψη τοῦ ναοῦ παρουσιάζει σαφή τά γοθικά χαρακτηριστικά. Δύο ἡμικίονες συμφυεῖς μέ ὀγκωδέστατους λίθους πλαισιώνουν τό ἀνοιγμα καί στηρίζουν τό μονόλιθο ἀνώφλι, διαστάσεων 0,37×0,415×1,695 μ. Οἱ ἡμικίονες, διαμέτρου 16 ἢ 15,5 ἐκ., ἐπιστέφονται ἀπό κορινθιάζοντα κιονόκρανα, μέτρια σέ ἐκτέλεση (Εἰκ. 7-8), τῶν ὁποίων τίς λεπτομέ-

ρειες κρύβουν τά ἐπανελημμένα ἀσβεστώματα. Τά κιονόκρανά τους, πού εἶναι συμφυή μέ ἐπικράνα τῶν ἀτελῶν παραστάδων πού πλαισιώνουν τήν θύρα, χαρακτηρίζονται ἀπό ὀγκηρά crochets στήν θέση τῶν ἐλικῶν. Τό πρὸς τά κάτω τελείωμα τῆς γλυφῆς πού διαμορφώνει τόν ἡμικίονα, μέ τό στερεοτομικό σχῆμα του, θυμίζει ἐπίσης τίς δυτικές μορφές (Εἰκ. 4). Στήν νοτία εἴσοδο ἔχομε πάλι ὀγκῶδες ὑπέρθυρο καί βαρεῖς τοῦς πλευρικούς ὀρθοστάτες, ἡ μορφική ὁμως ἀνάπτυξη περιορίζεται σέ μιὰ λοξή ἀπότμηση περιμετρικά στό ἀνοιγμα (Εἰκ. 6).

Ἐλάχιστοι ἀπό τοῦς ὀγκῶδεις λίθους τῆς Ραχιώτισσας (στήν βορεία πλευρά τοῦ νάρθηκος) διατηροῦν ἀπό τήν πρώτη τους χρήση ἐντορμίες συνδέσμων, γλυφές καί τά παρόμοια. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στό ἀρχαῖο ὑλικό ἔγινε νέα ἐπεξεργασία καί λάξευση. Τό πράγμα εἶναι φανερό στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, στίς γωνίες τῆς ὁποίας οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν τίς ἐπιθυμητές λοξές ἐπιφάνειες (Εἰκ. 9). Στήν νοτία πλευρά τμήμα τοῦ παλαιοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας φθάνει σέ ὕψος τουλάχιστον 4 μ. ἀπό τό δάπεδο καί μᾶς δίνει τήν θέση καί τό πλά-

Εἰκ. 1. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Γενική ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπό τά νοτιοανατολικά.

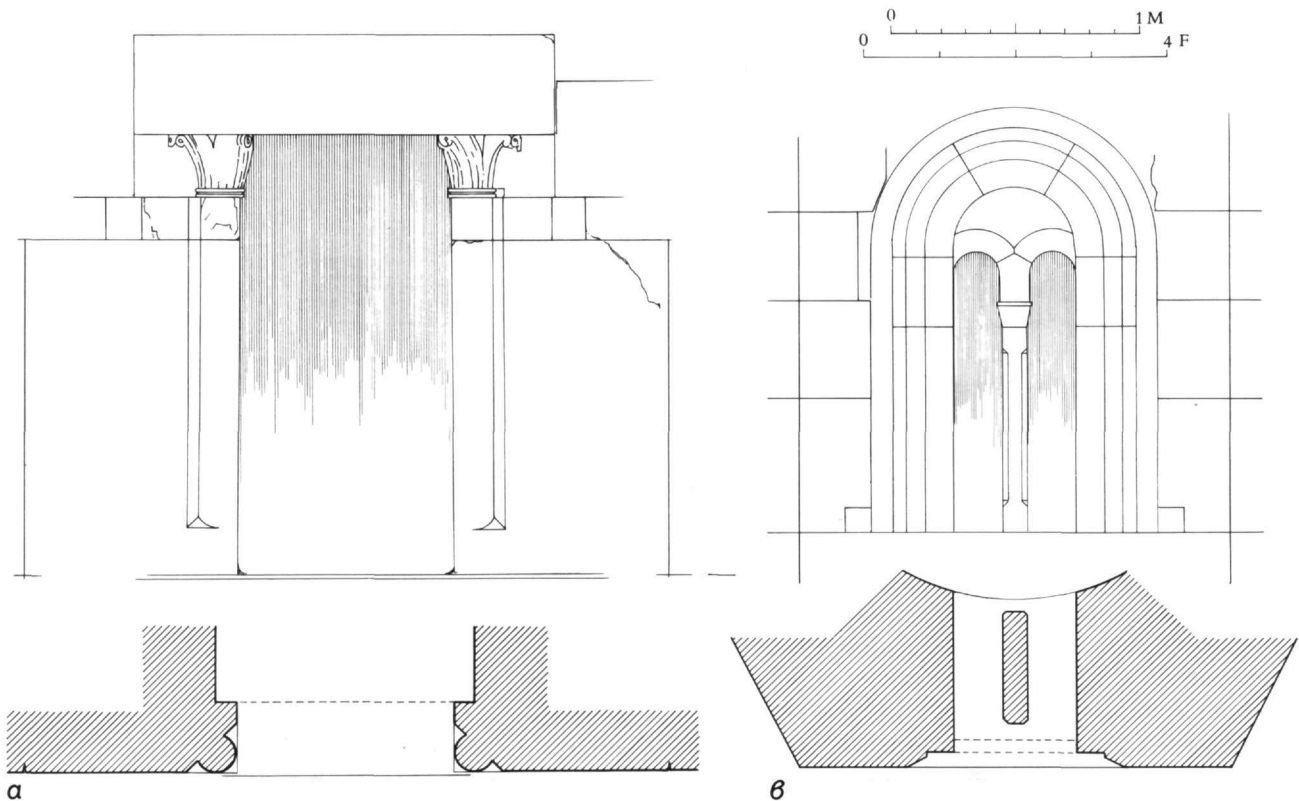

Είκ. 2. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Κάτοψη καὶ κατά μήκος τομή τοῦ ναοῦ στήν ὑπάρχουσα κατάσταση.

Είκ. 3. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ μνημείου μέ ἔνδειξη τῆς ἀρχικῆς καὶ τῆς νεωτέρας τοιχοποιίας τῆς.

Είκ. 4. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος: α. Ἡ δυτικὴ εἴσοδος (κάτοψη καὶ ὄψη), β. Τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (κάτοψη καὶ ὄψη) σέ ἀναπαράσταση.

Είκ. 5. Ραχιώτισσα Φλιούντος. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ μνημείου.

Είκ. 6. Ραχιώτισσα Φλιούντος. Ἡ νοτιὰ εἴσοδος.

τος τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀλλὰ καί τὴν μορφή τοῦ μονολόβου παραθύρου τῆς, μέ λίθινες ὀλόσωμες παραστάδες. Πώρινες λαξευτές παραστάδες καί μάλιστα λοξότμητες (Είκ. 4β) εἶχε καί τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό ἓνα τμήμα τους σωζόμενο κατὰ χώραν. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι στήν προσαρμογή τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ναοῦ ἄλλοτε διαπιστώνεται πλήρης ἐπαφή, ἄλλοτε παρεμβάλλεται σέ μικρό πάχος ἀσβεστοκονίαμα καί ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνται λεπτά τοῦβλα ἢ καί μικρά κομμάτια λίθων. Ἡ τελευταία αὐτή περίπτωση δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀφορᾷ στήν ἀρχική φάση τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν παραστάδων τοῦ Ἱεροῦ — 2,33 μ. — μᾶς δίνει τὴν διάμετρο τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Ραχιώτισσας. Ἐπιβεβαίωση τοῦ πράγματος ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος ἄξων τοῦ τρούλλου (καί κατὰ συνέπεια τῶν ἐγκαρσίων κεραίων ἐσωτερικά) συμπίπτει ἀπολύτως μέ ἐκεῖνο τοῦ νοτίου μονολόβου παραθύρου, ὅπως συμβαίνει σέ ὅλες τίς μεσοβυζαντινές σταυροειδεῖς ἐκκλησίες (Είκ. 10).

Ὅπως σημειώθηκε, σέ ἀπόλυτο ὑψόμετρο (βλ. Είκ. 9, σχέδια τομῆς) 1,80 μ., δηλαδή 3,20 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο, διακρίνεται (ἄν καί ἀσαφῶς) ἡ γένεση τοῦ τε-

Εἰκ. 7-8. Ραχιώτισσα Φλιούντος. Λεπτομέρειες τῶν δύο κιονοκράνων τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

ταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Στὴν ἴδια στάθμη βρίσκονται οἱ γενέσεις τῶν τεσσάρων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ πού διάρθρωσαν τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ. Ἡ στάθμη αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀρμονικὴ σχέση μὲ ἐκείνην τοῦ θόλου (καμάρας) τοῦ διακονικοῦ, τοῦ ὁποῦ θόλου ἡ γένεση σαφῶς μετρίεται στά 0,99 μ. ἀπολύτου ὑψομέτρου καὶ τὸ ἐσωρράχιο βρισκόταν στά

$$0,99 + \frac{6,02-4,82}{2} = 1,59 \mu. \text{ Ἐὰν δεχθεῖ δηλαδὴ κανεῖς}$$

ὅτι τὸ πάχος τῶν καμαρῶν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἦταν 20 ἐκ. περίπου, ἡ γένεση τῶν ἡμικυλίνδρων τοῦ σταυροῦ ἄρχιζε εὐθύς ψηλότερα, στὴν στάθμη $1,59+0,20 \approx 1,80 \mu.$ τοῦ ἀπολύτου ὑψομέτρου.

Μὲ ἀναλόγους ὑπολογισμούς προκύπτει ὅτι τὸ ἐσωρρά-

$$\chi\iota\omicron \tau\omega\upsilon \theta\omicron\lambda\omega\nu \tau\omicron\upsilon \sigma\tau\alpha\upsilon\rho\omicron\upsilon \xi\phi\theta\alpha\nu\epsilon \sigma\tau\acute{\alpha} \frac{2,33}{2} + 1,80 =$$

2,965 μ. τοῦ ἀπολύτου ὑψομέτρου καὶ ἡ στάθμη τῆς στεφάνης τοῦ τροῦλλου στά 3,20/3,33 μ. περίπου.

Ἄκόμα ψηλότερα ἡ ἀναπαράσταση γίνεται ὑποθετικὴ. Ἐφαρμόζοντας μιὰ χάραξη τριγωνισμοῦ⁶ θεωροῦμε ὅτι ἡ στάθμη τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ κελύφους τοῦ τροῦλ-

λου ἀπὸ τὸ δάπεδο βρισκόταν στά 7,50 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο: $\frac{h}{6,00/2} = \frac{3,20+1,40}{6,02-4,18} h/3,00 = \frac{4,60}{1,84} h = 7,50 \mu.$

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἐγίνε τὸ σχέδιο τομῆς τῆς Εἰκ. 10. Στὸν νάρθηκα ἡ ἀναπαράσταση εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ὑποθετικὴ, ὄχι ὅμως καὶ μὴ πιθανή.

Ἐπιπροσθέτως εἶναι ἐπίσης ἡ σχεδίαση μικροῦ προβόλου στὴν δυτικὴ στήριξη τῶν τόξων πού γεφύρωναν τοὺς κίονες τοῦ ναοῦ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Δίνουν τὴν δυνατότητα ταπεινώσεως τῶν ἐξωρραχίων τους καὶ μιμοῦνται ἓνα συγγενικὸ σταυροειδὲς μνημεῖο, τὸ Παλαιομονάστηρο Φανερωμένης Κορινθίας⁷.

Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (Εἰκ. 4β) εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα ὑποθετικὴ. Οἱ παραστάδες (καὶ σὲ συνέχεια τὸ ἐξωτερικὸ τόξο τοῦ παραθύρου) ἦταν ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ἀσφαλῶς εἶχαν τὴν σύνθετη διατομὴ τοῦ σωζομένου κατὰ χώραν ἀριθ. 6. Στὴν ἐγκαρσία τομῆ τοῦ μνημείου. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Παρατηρήσεις στοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς, Χρονικά Αἰσθητικῆς, Β' (1963), σ. 119-130 καὶ Ν. Mutsopoulos, Harmonische Bauschnitte in der Kirchen vom Typ kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland, BZ 55 (1962), σ. 274-291.

7. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, ABME Α' (1935), σ. 88-89, εἰκ. 36.

στερά κομματιού, ύψους 85 εκ. Μιά λοξή απότμηση ενός από τους γωνιολίθους ψηλότερα δίνει ένα μέγιστον ύψους στο παράθυρο· πιθανότατα ήταν σε επαφή με την περιβάλλουσα τόξω εξωτερικό τόξο ταινία. Έτσι μπορεί κανείς με βεβαιότητα να χαράξει τό λίθινο τόξο στις στάθμες μεταξύ 1,43 και 1,68 ψηλότερα από την ποδιά του παραθύρου. Όλα τὰ υπόλοιπα στοιχεία του ανοίγματος αυτού της κόγχης του Ἱεροῦ είναι υποθετικά. Προβληματική επίσης είναι ἡ μορφή της ταινίας, πλάτους 7 εκ. περίπου, πού περιέβαλλε τό παράθυρο. Στην θέση αὐτή θά περίμενε κανείς μία ὀδοντωτή ταινία, ὅπως καί σε ἄλλα παράθυρα του τύπου αὐτοῦ⁸, τό μικρό ὅμως πλάτος κάνει πολύ δύσκολη τήν λύση αὐτή.

Ἀπό πλευρᾶς τυπολογικῆς ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία ἦταν ἕνας ναός ἀπλός δικιόνιος σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο. Κατά τόν 12ο καί τόν 13ο αἰῶνα ὁ τύπος αὐτός εἶναι πολύ διαδεδομένος στήν Πελοπόννησο (καθολικό Γαστούνης, Ζωοδόχος Πηγή Σαμαρίνας, Ἅγιος Ἰωάννης Ἐλεήμων Λιγουριῦ, Ἅγιος Γεώργιος Ροῖνου Μαντινείας, Παλαιομοναστηρο Φανερωμένης Κορινθίας, Ἅγιος Ἀθανάσιος καί Ἅγιος Σώζων Γερακίου, Ἅγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας, Ἐπισκοπή Μάνης, Ἅγία Βαρβάρα Ἐρήμου, Ἅγιος Νικόλαος Ὀχιάς, καθολικό Λέχοβας, Κοίμηση καί Ταξιάρχες Σοφικοῦ, Ἅγιος Νικόλαος Καλονῆς Πάρνωνος, καθολικό Ταρσινῶν), ὅπως καί σε ὀλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Γιά τούς δικιόνιους σταυροειδεῖς ἔχουν γραφεῖ πολλά⁹ καί εἶναι βέβαιο ὅτι ἦταν διαδεδομένοι τόσο στήν ἑλλαδική «σχολή» ὅσο καί σε ἐκείνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁰. Ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία δέν παρουσιάζει ἰδιοτυπίες στά ἐπί μέρους στοιχεία του σχεδίου της.

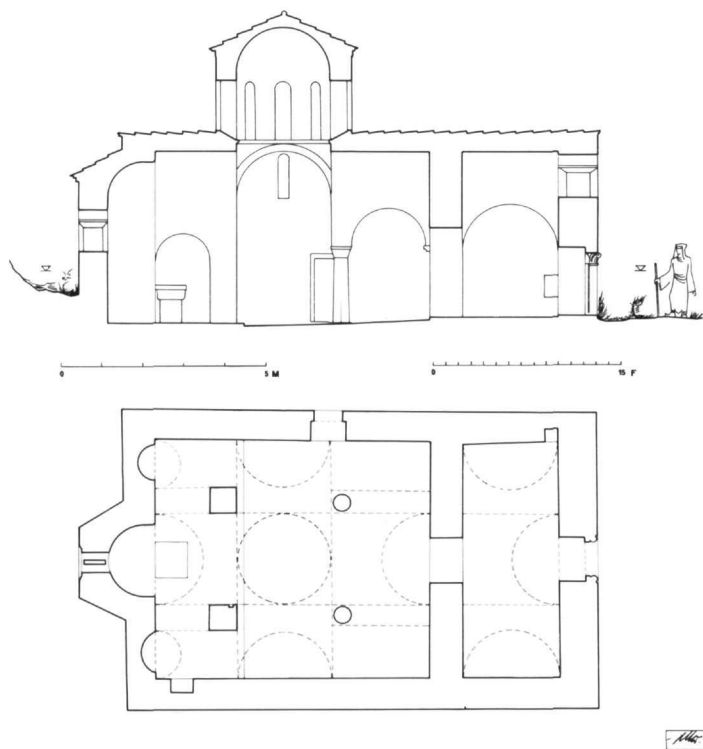
Πολύ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ κατασκευή καί οἱ ἀρχιτεκτονικές μορφές τῆς Ραχιώτισσας, παρά τό γεγονός ὅτι μεγάλο μέρος της ἔχει καταστραφεῖ. Τό μνημεῖο ἀνήκει στήν ὁμάδα τῶν ἐκκλησιῶν τῶν κατασκευασμένων ἀπό λαξευτή τοιχοποιία καί μάλιστα ἀπό βαρεῖς καί ὀγκῶδεις λίθους. Ἡ ἀφθονία του ὑλικού ἀπό κτίρια του ἀρχαίου Φλιοῦντος διευκόλυνε τό ἔργο, εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ἀφ' ἑνός ἡ μή χρησιμοποίηση του βλῶν καί ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκ νέου λάξευση τῶν λιθοπλίνθων ἀποτελοῦν ἐπιλογές του ἀρχιτέκτονος γιά τήν πρόσδοση ἑνός συγκεκριμένου ὕψους (μνημειακοῦ παρά τό μικρό του μέγεθος) στόν ναό. Ὅμοια λαξευτῆς τοιχοποιίας παραδείγματα εἶναι του Ἁγίου Νικολάου στό Καμπιά¹¹, τῆς Παναγίας Ἐλεούσας στήν Σουβάλα¹², τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης¹³ καί τριῶν ἐκκλησιῶν στήν Μάνη, τῆς Βλαχέρνας¹⁴, του Ἁγίου Ἰωάννου του Θεολόγου στόν Πύργο του Δηροῦ¹⁵ καί του Ἁγίου Νικολάου στό Καμπινάρι παρά τήν Πλάτσα¹⁶.

Εἰκ. 9. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ κόγχη του Ἱεροῦ.

Όλα τὰ ὡς ἄνω ἐκκλησιαστικά μνημεῖα ἀνήκουν στόν 12ο αἰῶνα καί βρίσκονται στό τέλος μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας τελειοποιήσεως τῆς λιθοξοικῆς καί ἐγκαταλείψεως τῶν παλιῶν τρόπων κατασκευῆς μέ τοῦβλα ἢ μέ μικρούς λίθους καί τοῦβλα. Γιά τήν προϋόουσα αὐτή βελτίωση τῶν κατασκευῶν ἔχει ξαναγίνει λόγος¹⁷. Πολύ χαρακτηριστική γιά τόν ναό τῆς Ραχιώτισσας εἶναι ἡ ἐφαρμογή ὀγκῶδων βαρυτάτων λιθοπλίνθων, ἄριστα λαξευμένων, ὅπως λ.χ. στό ἀνώφλι τῆς δυτικῆς θύρας, στήν ποδιά του διλόβου παραθύρου του Ἱεροῦ (πού καταλαμβάνει ὀλόκληρο τό πλάτος τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης του Ἱεροῦ) καί στήν στρώση πάνω ἀπό τό ἀνώφλι τῆς νοτίας εἰσόδου. Στήν Ραχιώτισσα πάντως δέν ἔχομε ἰσοῦψεις συνεχεῖς δόμους (ὅπως στό Καμπιά), πιθανότατα λόγω τῶν δεσμεύσεων πού ἐπέβαλε ἡ οἰκονομία του ἀρχαίου ὑλικού.

Οἱ λίθινες καλολαξευμένες παραστάδες τόσο του μονόλοβου παραθύρου τῆς νοτίας κεραίας ὅσο καί του διλόβου τῆς κόγχης του Ἱεροῦ, παρά τήν ἀποσπασματική τους διατήρηση, μαρτυροῦν τήν συγγένεια του ἐξεταζομένου μνημείου μέ ἄλλα του 12ου καί του 13ου αἰῶνος στήν Πελοπόννησο, ὅπως στόν Ταξιάρχη καί τήν Κοίμηση του Σοφικοῦ¹⁸, στό Πλατανίτι¹⁹, στήν

Εικ. 10. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Κάτοψη καί κατά μήκος τομή τοῦ ναοῦ σέ ἀποκατάσταση.

Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας²⁰, στήν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα²¹, στόν Ἅγιο Νικόλαο Κλένιας²² καί σέ ὀρισμένα μνημεῖα τῆς Μάνης.

Τά μικρά κιονόκρανα στήν εἴσοδο τοῦ νάρθηκος ἀποτελοῦν ἀδέξιες ἀπομιμήσεις γοθτικῶν κιονοκράνων καί πιθανότατα πιστοποιοῦν ὅτι ἡ Ραχιώτισσα κτίσθηκε μετά τήν φραγκική κατάκτηση καί ἀνήκει στόν 13ο αἰώνα. Ἀποτελεῖ αὐτό μίαν ἀκόμα ἐνδειξη ὅτι οἱ οἰκοδομικοί τρόποι πού ὠρίμασαν κατά τόν 12ο αἰώνα δέν διακόπηκαν μέ τήν βίαιη πολιτική ἀλλαγὴ τοῦ 1204, ἀλλά ἐξακολούθησαν νά ἐφαρμόζονται.

Τά ἰδιόμορφα κιονόκρανα τῆς εἰσόδου καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο στηρίζουν ἓνα ὀριζόντιο βαρῦ ἀνώφλι φέρουν ἀμέσως στήν μνήμη τό μικρό καθολικό τῆς Φανερωμένης παρά τό Χιλιόμοδι²³, σέ μικρὴ σχετικῶς ἀπόσταση ἀπό τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο. Τήν ζωηρὴ ὁμοιοτήτᾱ τους εἶχε προσέξει καί ὁ Δημ. Πάλλας²⁴. Ὑπάρχουν ὁμως καί ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα: ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος, ἡ ἀπουσία μικρῶν ἀψίδων στήν ἀνατολική πλευρά, τό κοινὸ πλάτος 7,45 μ. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Φανερωμένης ἔχει γίνεϊ πάλι ἀπό ἐξ ὀλοκλήρου λαξευτὴ τοιχοποιία. Παρά τήν πρόθεση ὁμως τό ἀποτέλεσμα διαφέρει κατά πολὺ, ἐπειδὴ ἐδῶ οἱ πέ-

τρεις εἶναι μικρές καί δέν διειθέτο κατάλληλο ἀρχαῖο ὑλικό. Δέν θά ἀπέκλειε πάντως κανεῖς τὰ δύο μνημεῖα νά εἶχαν γίνεϊ ἀπό τόν ἴδιο ἀρχιτέκτονα.

Ἡ καταστροφή ὄλων τῶν θόλων τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας δέν ἐπιτρέπει τήν μελέτη τοῦ τρόπου δομῆς τους. Τά τόξα πού γεφυρώνουν τοὺς πεσσούς τοῦ Ἱεροῦ μέ τόν ἀνατολικὸ τοῖχο, κατασκευασμένα ἀπό καλολαξευμένους θολίτες, προσφέρουν μίαν ἐνδειξη τοῦ ὅτι καί οἱ θόλοι εἶχαν ἀνάλογη τήν κατασκευή, ἡ ὁποία ἄλλωστε βρίσκεται σέ συμφωνία μέ τήν ἐποχὴ

8. Ὅπως λ.χ. τῆς νοτίας κεραίας τῶν Ταξιαρχῶν Σοφικοῦ (Ὁρλάνδος, δ.π., σ. 72, εἰκ. 23) ἢ τοῦ Ταξίαρχη Μεσαριάς Ἄνδρου (Α. Ὁρλάνδος, ABME Η' (1955-56), σ. 20-21, εἰκ. 13, 14).

9. Μ. Σωτηρίου, Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Β' (1960-61), σ. 123-124. Μ. Χατζηδάκης, Μεσοβυζαντινὴ Τέχνη, Ἰστ.ΕΕ, Θ', 1979, σ. 397. Chr. von Scheven-Christians, Die Kirche der Zoodochos Pégé bei Samari in Messenien, Bonn 1980, σ. 78 κ.έ.

10. Βλ. κυρίως St. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira), München 1985, σ. 223-228.

11. R. W. Schultz-S. H. Barnsley, The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phokis, London 1901, σ. 68-71.

12. Χ. Μπάρα, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Δ', Ἀθήναι 1967-68, σ. 303-328. Ἡ πρῶμη χρονολόγησι τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου ἔχει ἐπανελημμένως ἀμφισβητηθεῖ.

13. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησία τῆς Αἰγίνης, ΕΕΒΣ Β' (1925), σ. 242-276. Ch. Bouras, Church Architecture in Greece around the Year 1200, Studenica et l'art byzantin, Beograd 1988, σ. 275, εἰκ. 10.

14. A. H. S. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-33), σ. 149, εἰκ. 5, 6.

15. Στὴν θέση Φουρνιάτα. Βλ. δ.π., σ. 151-162, Ἐ. Κουνουπιῶτου-Μανωλέσσου, Ρ. Ἐτζέογλου, Χρονικά Μέσα Μάνης, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 298, πίν. 237.

16. R. Traquair, The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-1909), σ. 185, εἰκ. 2, σ. 194, πίν. XV. Megaw, δ.π., σ. 152-155, 162. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήνα 1975. Δέν εἶναι δύσκολο νά διακρίνει κανεῖς ὅτι ἡ ἐκκλησία στήν πρώτη της φάση δέν ἦταν κτισμένη μέ τό γνωστό στήν Μάνη «μεγαλιθικὸ σύστημα», ἀλλὰ μέ λαξευτὴ τοιχοποιία ἀπό ὀγκῶδεις λίθους.

17. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «Ἀναγεννήσεις» καί ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 11ου καί 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ε' (1969), σ. 268 κ.έ. Bouras, δ.π.

18. Ὁρλάνδος, δ.π. (ὑποσημ. 7), σ. 62, 63.

19. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), σ. 191-196, πίν. 1.

20. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, ΑΕ 1923, σ. 5-35.

21. Struck, δ.π., σ. 201-210, πίν. VI-XI.

22. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, εἰς Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Πρόγραμμα καί περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1984, σ. 49. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναυδρίου παραμένει ὀδισιαστικῶς ἀγνωστη.

23. Ὁρλάνδος, δ.π. (ὑποσημ. 7), σ. 85-90.

24. Πάλλας, δ.π. (ὑποσημ. 3), σ. 297, εἰκ. 29 ἐν παραβολῇ πρὸς τήν εἰκ. 28.

ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου. Οἱ βαριές λιθόπλινθοι ἀσφαλῶς συμπληρώνονταν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ σὲ πολλές θέσεις μὲ ἀργολιθοδομή, προκειμένου οἱ τοῖχοι νὰ ἀποκτήσουν τὸ ἐπιθυμητὸ πάχος. Σύμφωνα πάντως καὶ μὲ ὅσα προηγήθηκαν γιὰ τὴν μορφή τῆς τοιχοποιίας εἶναι φανερό ὅτι τὸ κτίσιμο εἶχε γίνει μὲ τὴν βοήθεια κάποιων ἀπλῶν μηχανῶν, πιθανῶς βαρούλκων μὲ τροχαλίες²⁵, δεδομένου ὅτι τὸ βάρος τῶν λίθων ἔκανε ἀδύνατη τὴν μεταφορά καὶ τὴν τοποθέτησή τους μὲ τὰ χέρια.

Ἡ Παναγία ἢ Ραχιώτισσα εἶχε προταθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ἤδη πρὸ τῆς φραγκικῆς κατακτῆσεως εἶχαν υἰοθετήσει μορφές τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς²⁶. Ἡ πρώτη αὐτῆ χρονολόγησή της, ἀνεπιβεβαίωτη ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες, ἀμφισβητεῖται δεδομένου ὅτι ἄλλα συγγενῆ μνημεῖα (καὶ μάλιστα ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως στὸν Μέρμπακα) ἐπὶ τῇ βάσει νεωτέρων στοιχείων, ἀναχρονολογοῦνται στὸν 13ο αἰῶνα. Ἀλλὰ ἡ διαπραγμάτευση τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ζητήματος, τῆς πρώτης ἐμφανίσεως ρωμανικῶν καὶ γοθτικῶν στοιχείων στὴν ναοδομία τῆς Πελοποννήσου, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει στὴν παρούσα μελέτη.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Τὸ παρὸν ἄρθρο εἶχε ἤδη στοιχειοθετηθεῖ ὅταν κυκλοφόρησε τὸ τέταρτο τεῦχος τοῦ 60οῦ τόμου (1991) τοῦ περιοδικοῦ *Hesperia*, σὲ ὁποῖο δημοσιεύεται ἡ μελέτη τῆς Susan E. Alcock (σ. 421-463), *Urban Survey and the Polis of Phlious*. Σὲ αὐτὴν συμπεριλαμβάνονται (σ. 437-439) συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ ναυδρίου, ἀναφορά σὲ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες σχετικὲς μὲ τὰ spolia πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ σὲ αὐτό, καθὼς καὶ σχέδια τῆς σημερινῆς καταστάσεως (κάτοψη καὶ τέσσερις ὄψεις) μὲ ἔμφαση στὰ ἐνσωματωμένα spolia στοὺς τοίχους τοῦ ναῖσκου. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὴν Rosemary Robinson.

25. Βλ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, *Παραστάσεις ἐργαλείων τινῶν ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων, Πειραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθήναι 1934, Α', σ. 335, πίν. 60.*

26. Πάλλας, ὁ.π. Bouras, ὁ.π., σ. 376.

Ch. Bouras

PHLIIOUS. THE PANAYIA RACHIOTISSA

Located in the acropolis of ancient Phlious near Nemea in the Peloponnese is a small church dedicated to the Theotokos with the eponym "Rachiotissa". The site preserves ancient Greek ruins and a great number of scattered architectural members. The church of the Theotokos lies to a great extent on ancient stone blocks which have been re-utilised. The first mention of this noteworthy Byzantine church was made thirty years ago by D. Pallas.

The Panayia was initially a two-columned domed cross-in-square church with narthex; after having fallen into ruin, it was rebuilt without great care in the form of a single-cell basilica with a wooden roof. Careful examination of the walls enables the observer to differentiate the original from the later parts of the building. Fig. 2 provides a plan and section of the monument as it exists today. No interior wall-paintings are discernible.

The architectural interest of the Panayia church lies not so much in its type (which is quite common during the mid-Byzantine period in the Peloponnese) as in its construction and outer appearance. The building employed finely hewn large limestone blocks without brick inclu-

sions, some of which (such as those used for the door lintel) are quite heavy. The west doorway preserves two half-columns with gothic-style capitals. Hewn porostone antae exist both at the south entrance and in the window of the sanctuary conch. The hewn blocks provided the monument with a certain individual quality. A series of observations and calculations allow the drawing of a plan and section of the Panayia Rachiotissa (Fig. 10) in its initial phase, as well as of the window of the sanctuary conch (Fig. 4, β).

The monument discussed here belongs to a group of mid-Byzantine churches in Greece constructed with hewn masonry blocks of considerable size, such as the church of Ayios Nikolaos in Kambia, the Eleousa at Souvala, the Omorphe Ekklesia in Aegina, the Vlacherina in the Mani, and a few others. These are dated to the twelfth century. The small gothic column-capitals, however, confirm that the church was constructed after the Frankish occupation of 1204. They also indicate the church's immediate relationship with the katholikon of the Phaneromeni monastery at Chiliomodi in the neighbouring area.